

DOI: 10.2298/GEI1402171P

УДК: 811.163.41'373:39

Примљено за штампу на седници Редакције 15. 09. 2014.

Снежана Петровић

Институт за српски језик САНУ, Београд,
snezzanaa@gmail.com

Тома Тасовац

Етнографски институт САНУ, Београд,
ttasovac@humanistika.org

Збирка речи Димитрија Чемериџића као извор за етнолингвистичка и етнологска истраживања¹

У раду је представљена збирка речи из Призрена Димитрија Чемериџића – не само као сведочанство о језичком богатству призренског дијалекта, већ и као јединствени извор за етнолингвистичка и етнологска истраживања друштвених вредности, моралних кодекса, обичаја, начина живота и мишљења, који чине део специфичног призренског менталитета.

Кључне речи:

Призрен,
дијалекти,
српски језик,
етнолингвистика,
етнологија,
Димитрије
Чемериџић.

Рукописна збирка речи из Призрена Димитрија Чемериџића чува се у Институту за српски језик САНУ, као део лексичке грађе за *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, и садржи близу 16 000 одредница. Од краја 2013. године, целокупна збирка речи по први пут је доступна стручној и широј јавности преко интернета, у оквиру Платформе за транскрипцију српског рукописног наслеђа <http://prepis.org> (Петровић / Тасовац 2013а), а делови збирке послужили су и као основа за мултимедијалну изложбу „Призрен – живот у речима“ (Петровић / Тасовац 2013). И док се, у оквиру ИИИ пројекта 47016 *Интердисциплинарно истраживање културног и језичког наслеђа Србије и израда мултимедијалног интернет портала „Појмовник српске културе“* тренутно ради на транскрипцији, обележавању семантичких поља, међусобном повезивању појединачних одредница и развоју напредних навигационих

¹ Овај чланак је резултат рада на пројекту *Интердисциплинарно истраживање културног и језичког наслеђа Србије и израда мултимедијалног интернет портала „Појмовник српске културе“* (бр. 47016), који у целини финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

структура за ово јединствено сведочанство о призренском дијалекту, циљ овог рада је да читаоцима пре свега пружи увид у садржај саме збирке и истакне важност коју она има као извор за етнолингвистичка, етнологска, антрополошка и историјска истраживања Призрена и његове околине.

Димитрије Чемерикић је рођен 6. новембра 1882. године у Призрену. Као официр, учествовао је у два балканска и два светска рата. Други светски рат дочекао је као коњички бригадни генерал, а заробљен је 20. априла 1941. године у Дечанима, одакле је депортован за Немачку, у официрски логор за ратне заробљенике, где је и остао све до 6. априла 1945. године. За заслуге стечене у рату и миру добио је петнаест домаћих и страних одликовања. Умро је 26. октобра 1960. године у Београду.² По повратку из заробљеништва посветио се раду на речнику српског говора Призрена.

Део рукописа, укупно 3 848 речи на слова *а-*, *б-* и *в-*, предао је Српској академији наука 1950. године (РСА 1: XXVI; CVIII). Како се у самом рукопису налазе подаци из различитих извора и после 1950. године, Чемерикић је на њој очигледно радио до краја живота, а о томе када је остатак збирке предат Српској академији наука и уметности не постоји никакво писано сведочанство. Речи из збирке на прва четири слова азбуке, њих око 3000, прекуцане су на папир формата А4.³ Остатак збирке је у листићима исписаним мастилом или обичном оловком, различитог формата и квалитета – највише их је сасвим малих, величине 1/16 формата А4, на хартији из старих свезака, али и на цигарет-папиру.

Призрен је вековима био мултиетничка, мултиконфесионална и мултијезичка средина у којој су, повремено или трајно, живели Срби, Албанци, Турци, Власи, Арумунци, Роми, Горанци, Грци, Млечани, Саси, Дубровчани, Которани и други. Традиције ових различитих култура и цивилизација утицале су једна на другу, оформивши особен 'призренски менталитет' по коме је овај град и данас познат. Призрен се развио и у једну изразито вишејезичну заједницу, што је уз етничку и конфесионалну различитост довело до стварања специфичних локалних идиома, чији су међусобни утицаји и особен развој задивљујући, чак и за традиционално шаролик балкански простор (в. Соболев 2013: 127). Градски српски и турски говори били су предмет озбиљних лингвистичких истраживања из којих су произашле три монографије (Sureja 1987; Реметић 1996; Петровић 2012) и на десетине чланака⁴. Данас доминантан албански језик, као и други мањински језици, још увек чекају да буду адекватно проучени у контексту призренског микродијалекта. Међутим, како је савремена етничка ситуација у Призрену у

² Детаљнији подаци о Димитрију Чемерикићу могу се пронаћи у Vjelajac 2004: 135 и Петровић / Тасовац 2013: 7–9.

³ Лексичка грађа из ове збирке несистематично је уношена у РСА, а упоређивање репрезентативног узорка одредница из збирке и овог речника показало је да је сразмерно мали број потврда из овог рукописа, и то претежно у првих неколико томова, посведочен у РСА. На основу увида у картотеку лексичке грађе за овај речник установљено је и да Чемерикићева збирка није интегрално унета ни у њу, а о томе које су речи и по ком критеријуму одабране да се у картотеци нађу не постоји никакав податак.

⁴ За преглед ове литературе в. Петровић 2012: 14–19.

последње две деценије значајно измењена, важност старијих писаних споменика за језичку и културну историју, не само овог града, већ и ширег региона Балкана, од посебног је значаја. У том светлу, рукописна збирка Димитрија Чемерикића представља, на првом месту, драгоцену сведочанство о српском призренском говору, чији су носиоци данас углавном расељени из тог града и који као урбани микродијалекат готово да више не постоји. Истовремено, ова збирка је и сведочанство о међујезичким односима, будући да доноси бројне локалне албанске и турске речи (писане ћирилицом) као етимоне, али и синтагме, изразе, па и читаве реченице на та два језика у примерима који се уз одреднице у рукопису наводе.

Чемерикић је записивао речи на различите начине и из различитих извора. Ексерпиром је речи из трговачких и еснафских тефтера и протокола, и зато се у збирци налазе и текстови писани старијом графицијом. Користио је и етнографске и историјске књиге о Призрену, као и новинске чланке, путописе и друга лична сведочанства. Најдрагоценије су, међутим, оне речи у којима је Чемерикић бележио примере из свакодневне комуникације, приче о обичним људима и сликовите животне ситуације у којима су се они налазили. Управо тај ауторов лични и емоционални поглед на Призрен какав је некада био даје овој збирци посебну димензију. Она је више од дијалекатског речника једног говора или једне уже географске области. То је својеврсна енциклопедија Призрена и Призренаца, која доноси обиље података о њиховим обичајима, одећи, занатима, јелима, међуетничким, међуconfесионалним и социјалним односима. Зато ова збирка, поред лингвистичког, има и велики културноисторијски и етнографски значај.

Највећи број речи у збирци обрађене су на стандардан лексикографски начин, опскрбљене су акценатским и граматичким подацима, дефиницијом и примерима. Међутим, приликом коришћења ове збирке треба имати у виду да ју је сачинио нелингвиста, аматер – што није реткост, али и то да она није прошла стручну редакцију – што је, пак, у таквим случајевима уобичајено.⁵ Управо је тај „аматерски“ приступ и допринео да збирка има „енциклопедијски“ карактер, а у раду ће се, на основу неколико илустративних примера, предочити тумачења везана за употребу и порекло неке речи или изрази, као и Чемерикићеви „нелингвистички“ коментари, без којих би разумевање значења било непотпуно, а друштвени и историјски контекст сведен на минимум. На тај начин ће бити представљен само делић збирке која пружа мноштво података кориних за етнолошко-антрополошка и историјска истраживања, јер показује шта се све из збирке може сазнати о некадашњем животу призренаца, њиховим међусобним односима и духовној и материјалној култури житеља Призрена.⁶

⁵ О лингвистичким особинама ове збирке речи, са становишта српске дијалектологије, написана је једна исцрпна анализа (Реметић 1996).

⁶ Реченице, посебно они дијалекатски, препознати су од стране научника не само као извори за лингвистичка и, уже гледано, етнолингвистичка истраживања, већ и као штиво са обиљем података из области материјалне и духовне културе носилаца говора, корисним за етнолошка истраживања, в. Бјелетић 1996: 214–215; Бјелетић 2012: 299–300; Петровић 2010: 202–203.

Само на основу дефиниције израза *дечанска непреља* ‘врло лења женска особа’ могло би се помислити да је он мотивисан постојањем жене из градића Дечани, чија се лењост прочула све до Призрена. Међутим, Чемерикић нам сам нуди право објашњење: „Овај израз је постао по једној од фигура којима је оивичена – украшена спољна страна главног олтарског прозора цркве у манастиру Дечанима. Та фигура је женска и као да пре[д]ставља⁷ жену нерадницу (у Призрену непр[е]ља) која седи на земљи савијених колена, на која је наслонила лактове, док је песницама поднимила своју главу.“⁸

Чемерикићева збирка, такође, обилује примерима народних обичаја, празноверица, враџбина, гатања и народне медицине. Неки од њих описују радње усмерене на сазнавање судбине. Под речју *мартифал* даје се опис врачања уочи православног празника Ђурђевдана: „врачање у очи прав.[ославног] празника Ђурђевдана да се види шта је коме судбина одредила; врачаре обично мухамеданке, а нађе се и по која Српкиња. Поступак: ж. [енска] чељад (девојке и млађе жене), а често и по који мушкарац даје по који белег од себе (конац, ободац, прстен, што од ж. [енског] накита и т.п.). Врачара те белеге ставља у земљани ћуп с водом који покрије огледалом па га с вечери ставља под ружу (ако је има) или под било какво дрво. Сутрадан рано ујутру она отвара ћуп и почне вадити белег по белег говорећи: Мартипал, мартипал, ћиме ди[ш]ти[ш] бу игбал (тур. мартипал, мартипал, чија је ово срећа) и о сваком белегу каже шта је његову сопственику намењено судбом.“

Други пример се налази под одредницом *дете*: „Код Срба у Призрену постоји овакав обичај у вези са једним веровањем: кад кућа очекује принову, а у кући се тада тка, и када је ткање при завршетку те када из свога лежишта – жљеба на задњем вратилу испадне онај штапић (у Призрену ст[е]пче) што држи почетак пређе кад се ова навија на вратило, онда неко од укућана узме тај штапић у зубе и излети на улицу, а за њим и по који од укућана; сад се гледа ко ће прво наићи на њих: мушкарац или женска; ако прво наиђе мушкарац верује се да ће очекивана принова бити мушко; у противном, родиће се девојчица. У неким кућама чељадету са штапићем у зубима се претходно вежу очи и тако оно излази на улицу.“

Бројне враџбине тичу се постизања циља или жељеног понашања у мушко–женским односима. Тако Чемерикић под речју *куче* бележи: „Длака од „слепо куче“ (неколико длачица дискретно стављених у џеп или на одећу) има ту моћ да натерају момка да залуди за девојком која му је дала те длаке. Ређи је случај да то раде момци. Кад жена жели да ошамути мужа тако да он само њу слуша, само њој верује и само њој се повинује па макар због тога дошао и у сукоб са својим најближима она ће му дати длаке од слепога пса да он ослепи за све сем за њу.“

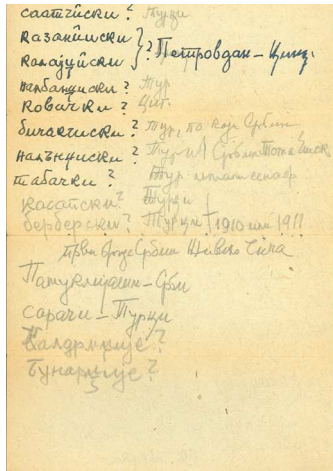
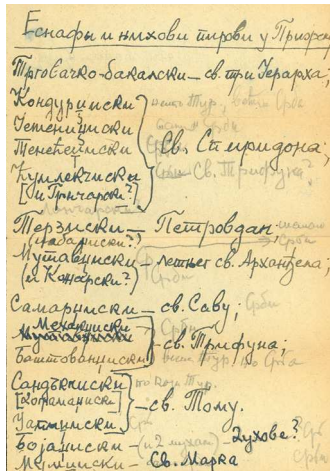
⁷ У угластим заградама дате су наше допуне скраћеницама, разјашњења појединих речи и стандардизована варијанта дијалекатског текста.

⁸ Увидом у фотографије Републичког завода за заштиту споменика у Београду установљено је да се фигура коју Чемерикић описује не налази на главном олтарском прозору, већ на једном од бочних прозора цркве у манастиру Дечани.

Исти циљ може се постићи и на следећи начин забележен под изразом *магарећи мозак*: магарећи мозак се употребљује за враџбине: жена га даје мужу свом да га потчини себи – „да гу слуша ка магаре“.

Поред података о духовној култури, у збирци су посведочене бројне потврде и из области материјалне и социјалне културе становника Призрена. Из ње се могу ишчитати подаци о њиховим занимањима, органима власти, образовним, културним и друштвеним институцијама, одевању и исхрани. Чемерићић готово уз сваки назив јела даје и рецепт како се оно припрема, као и напомене о разлици у начину исхране између градског и сеоског становништва. Под речју *месо говецко* (10870-1) он бележи: „Згодно ми је овде напоменути да су варошани Призрена ретко употребљавали говеђе месо за своју исхрану (и то махом сиротији сталеж јер је било јевтиније) све до првог светског рата; то су месо (и само од биволица) већином трошила ближа и даља околна села, те је и клање говеди вршено за пазарни дан – среду. Срби су тада трошили овчетину, браветину и јагњетину и младу јаретину, док су мухамеданци трошили још и козетину и јарчевину.“

Чемерићићевим записима понекад недостају стандардне лексикографске дефиниције, али они зато доносе друге податке. На пример, када даје попис градских *еснафа*, занатских удружења, он их не објашњава, већ наводи који су се народи којим занатом бавили и које су славе славили:

Еснафи и њихови пирови у Призрену: Трговачко-бакалски – св. три Јерарха; Кондурџиски [обуџарски] нешто Тур., већином Срби; Јеменџиски [израђивачи јеменија, врсте кожне обуће]; Тенеџиски [израђивачи посуђа од лима]; Ћумлекџиски [лонџарски]; (и Грнџарски?); Лонџарски? Св. Спиридона; Терџиски [кројачки] – Петровдан; (и абаџиски [сукнарски]); Мутавџиски [израђивачи предмета од козје длаке] – летњег св. Арханђела; (и Коџарски?) Срби; Самарџиски – св. Саву; Срби; Механџиски Срби; Баштованџиски –

св. Трифуна; више Тур. но Срба; Сандџкчиски по који Тур.; (Дограмациски [столарски]); Јапициски [зидарски] – св. Тому Срби; Бојациски – Духове? Срб и 2 мухам.[еданца]; Мумциски [воскарски] – Св. Марка Срби; саатчи^{ски}? Турци; казанци^{ски}; калајци^{ски}? Петровдан – Цинц.[ари]; налбанциски [поткивачки]? Тур.; ковачки? Циг.; бичакчиски [ножарски]? Тур. и по који Србин; наљнциски [израђивачи нанула]? Тур. и Срби; табачки? Тур. имали еснаф; касапски? Турци; берберски? Турци; Памуклијаши – Срби; Сарачи [израђивачи опреме за коње] – Турци; Калдрмције?; Бунарције?⁹

Чемерикићев ономастички материјал неуобичајено је богат за један дијалекатски речник. Иако није исцрпан, он даје веома добар увид у микротопонимију Призрена и околине, у лична и породична имена, презимена и надимке Призренаца. Очекивано, српских патронима је највише, али су и турски и албански бројни, док је осталих знатно мање. Код муслиманских имена не може се увек тачно одредити да ли су албанска или турска, јер их некада означава као „муслиманско име“, а некада као „турско и арнаутско мухамеданско“. Аутор збирке је често поред имена бележио занимање конкретне особе коју је имао на уму, можда сматрајући тај податак важнијим од етничке припадности, па тако, на пример, стоји: *Јашар* – бакалин, *Јонуз* – алвација, *Јусуф* – бичакчија, све муслимани, али и *Јоргуш* – калдрмција, Цинцар.

Међунационални и међуконфесионални односи у Призрену, одређење другог и самоодређење по националној и верској припадности, такође се на много начина могу ишчитати из Чемерикићевог материјала. За етноним *Србин*, Чемерикић као синоним користи реч *рисјанин*, посебно у старијим писаним изворима, уз који готово увек даје објашњење, као у примеру одреднице *Каљаја*: ‘тврдиња, тврђава, град: Рисјани^{ма} (читај Србима) је јасак да улегнеф у каљају’ [Хришћанима (читај Србима) је забрањено да уђу у каљају].

Турци су у збирци увек само *Турци*, подразумева се да су муслимани, док приликом помињања Албанаца аутор готово увек наглашава да ли су *мухамеданци* или католици, које назива *Латинима*: *Латинка* ‘читај Арнаутка римокатоликиња’.

Забележено је и неколико пејоративних назива за припаднике појединих верских и етничких група. Поред распрострањених *каурин*, *ѓафир* ‘онај који не признаје Бога, неверник’, *чифутин* ‘Јеврејин’, посведочено је и *кисела мрва* ‘израз за ниподаштавање који Срби у Призрену користе за тамошње Цинцаре’.

У етнонимима се огледа и социјална мимикрија, карактеристична за период верских и етничких тензија с краја XIX века, доба пред ослобођење тих крајева од османске власти. У њој се поред становника Призрена помињу и припадници других народа који су у том граду привремено боравили. Чемерикић бележи реч *кожувар* у значењу ‘Рус’: „За време Руско – Турског рата 1877/78. г. Срби у Призрену су тако звали Русе у међусобним разговорима да их месни

⁹ Овај попис еснафа у Призрену представља транскрипт рукописа са листића. Знаке питања бележио је сам аутор, изражавајући недоумицу око тачности података, писаних највероватније на основу сопственог сећања.

Код *младожење* Чемерикић наводи само дефиницију и пример из народне песме: „Къд прођоше девет годинице, | Тъд се спраи младожења млади | Да отидне до Орида града | Да запреси Оритку девојку“ [Кад прођоше девет годиница, Тад се спреми младожења млади Да оде до Охрида града Да сапреси Охритку девојку]; – „Штом испрати свога младожењу, | Поврати се на своје чардаке | и обуче руо неносено.“ [Чим испрати свога младожењу, Врати се на своје чардаке и обуче одећу неношену].

За разлику од тога, само допуна речи *младаневеста* има троструко више текста. Подробно је описан обичај да невеста после венчања, једном месечно, „гостује три дана у родитељској кући, да „омасти косу“, да „напише веђе“ и да награди лице козметичким средствима које домаћице саме справљају, да се дакле уреди, улепша. Њен младожења долази у тазбину на вечеру и преноћиште тек трећег дана ових гостовања своје невесте. Овако се то ради да би се невести уштеделе неугодности машћења косе и дотеривања лица (последње је велика срамота иако то чине све жене редом) у кући где она још није сасвим своја с једне стране, а да је с друге стране, ни њен младожења, ни његови укућани не виде онако неуредну са намашћеном и још неопраном косом и обрвама, а поглавито кад спрема срества да „гради лице“. Ређи су изузетни случајеви да младожења долази у тазбину још првог дана. И за овакве нађе се начина и да курјаци буду сити и овце на броју: невести се бојадише коса после вечере и кад младожења оде на починак у засебној соби или са домаћим мушкарцима; прање косе бива сутрадан ујутро још док мушкарци нису поустајали.“

Стереотипна слика патријархалног друштва и места жене и мушкарца у њему уобичајена је у овој збирци. Међутим, вишеслојност женске културе и њеног социјалног положаја може се наслутити и из ове народне загонетке забележене само у Призрену: да^ти, да^м, свр. ‘подати се мушкарцу (за жен. чељаде): Къд имам не ти давам, моли Бога да немам па да ти дадем’ [Кад имам не дајем ти, моли Бога да немам па да ти дам.] (загонетка – одгонетљај: жена са и без мужа).

Са осталим вредним споменицима материјалне културе, по којима је Призрен познат, српски призренски говор чини неодвојиву целину културног наслеђа овог дуговечног града и значајног културног центра. У том смислу, збирка речи из Призрена Димитрија Чемерикића није важна само као сведочанство о језичком богатству призренског дијалекта, већ и као јединствени извор за истраживања друштвених вредности, моралних кодекса и начина мишљења, који чине део специфичног призренског менталитета. Даљим радом на транскрипцији и побољшавању претраживости дигиталног издања Чемерикићеве збирке, као и њеним повезивањем са другим језичким ресурсима, отвориће се нове могућности за изучавање језика као средства нематеријалног наслеђа.

Литература:

- Бјелетић Марта, Wiesław Boryś i Hanna Popowska – Taborska, *Słownik etymologiczny kaszubszczyzny*, tom I, A – Ć, Polska Akademia Nauk, Instytut Slawistyki, Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy, Warszawa 1994, 272 str, *Јужнословенски филолог* LII, Београд 1996, 213–219.
- Бјелетић Марта, Магични свет дијалекатске лексике. Момчило Златановић. *Речник говора југа Србије (провинцијализми, дијалектизми, варваризми и др.)*. Врање: Аурора, 2011, 561 стр., *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* LV/2, Нови Сад 2012, 294–301.
- Петровић Снежана, Збирка речи из Призрена Димитрија Чемерићића као извор за проучавање језичке и културне интерференције на Косову и Метохији, Међународни тематски зборник *Косово и Метохија у цивилизацијским токовима*, књ. 1, *Језик и народна традиција*, Филозофски факултет Универзитета у Приштини, Косовска Митровица 2010, 195–206.
- Петровић Снежана, *Турцизми у српском призренском говору*, Институт за српски језиксану, Монографије 16, Београд 2012, 424 стр.
- Петровић, Снежана и Тома Тасовац, *Призрен - живот у речима*, Институт за српски језик САНУ, Центар за дигиталне хуманистичке науке, Галерија науке и технике САНУ, Београд 2013.
- Петровић, Снежана и Тома Тасовац (уредници), *Збирка речи из Призрена Димитрија Чемерићића*. <http://prepis.org>. Београд, Центар за дигиталне хуманистичке науке, Институт за српски језик САНУ, Етнографски институт САНУ, 2013а.
- Реметић Слободан, Српски призренски говор I (гласови и облици), *Српски дијалектолошки зборник* 42, Београд 1996, 319–614.
- РСА — *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, изд. Српска академија наука и уметности и Институт за српски језик САНУ, Београд 1959—.
- Соболев А. Н., *Основы лингвокультурной антропогеографии Балканского полуострова, Том I, Ното balcanicus и его пространство*, „Наука“ / Verlag Otto Sagner, Санкт-Петербург / München, 2013.
- Vjelajac Mile S., *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918–1941. Studija o vojnoj eliti i biografski leksikon*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd 2004.
- Jusuf S., *Prizrenski turski govor*, Priština 1987.